

44. Використання державної символіки на прапорах було притаманне не тільки для Російської імперії. На прапорі Чернівців 1908 р. бачимо герб Австро-Угорщини (див.: Савчук Ю. Вказана праця. – С. 285–286).
45. *Ситий І.* Историчні герб і прапор Чернігова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. Зб. матер. – Чернігів, 2003. – С. 50.

Ситий І.М. Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України

У статті проаналізовані історія цехових прапорів Лівобережної України, їхні зображення, термінологія, розміри, матеріали та вартість виготовлення, форми полотнищ і держаків, практика використання, значення та місце серед інших цехових клейнодів.

Ключові слова: цехові прапори, Лівобережна Україна, Є. Спаська.

Сытый И.М. Дневник Евгении Спасской как источник по истории цеховых флагов Левобережной Украины

В статье проанализированы история цеховых знамен Левобережной Украины, терминология, изображения, размеры, материалы и стоимость изготовления, формы полотнищ и древка, практика использования, значение и место среди других цеховых клейнодов.

Ключевые слова: цеховые знамена, Левобережная Украина, Е. Спасская.

Sytu I.M. Diary of Eugenia Spas'ka as source from history of workshop flags of Left-Bank Dnepr Ukraine

The article analyzes the history of the guild banners of the Left-Bank Dnepr Ukraine, terminology, images, sizes, materials and manufacturing costs, form sheets and the flagpole, the practice of the use, value and place among the other craft kleinods.

Key words: guild banners, Left-Bank Dnepr Ukraine, E. Spas'ka.

УДК 94(477.51)(092)“1897/1920”

Євген ЛУНЯК
(Ніжин)

Феодосій Спаський: ніжинський період біографії

Одним із відомих культурних, наукових і релігійних діячів пореволюційної російської еміграції у Франції був Феодосій Георгійович Спаський (1897–1979). Його перу належить ґрунтовна монографія “Русское литургическое творчество”, що вийшла російською мовою в Парижі в 1951 р. [1].

У 2008 р. ця фундаментальна праця була перевидана в Москві Видавничою радою Російської Православної Церкви разом із серією статей Ф.Г. Спаського з тієї ж тематики. В передньому слові до цього видання було зазначено: “данное исследование до сих пор остается единственным сводным трудом, посвященным русскому литургическому творчеству” [2]. Безумовно, цей твір має велике значення для розвитку вивчення руської православної літургії, а також духовної культури та церковної історії взагалі. На жаль, ім'я Феодосія Спаського, добре знане в російських емігрантських колах, було майже невідоме в Росії й Україні, найбільших православних країнах, яких у першу чергу стосувалася його дослідницька праця. Це зумовлюється пануванням

атеїстичної (дослівно, безбожної) комуністичної влади в Радянському Союзі й апріорним відкиданням всього того, що походило з кіл її “ідеологічних опонентів”. Лише з недавнього часу ім’я Феодосія Спаського, як і імена багатьох інших видатних діячів еміграції, отримало змогу повернутися до широкого загалу на його батьківщині.

Незважаючи на важливе місце, яке посідала ця людина в колах інтелігенції та духовенства серед вигнанців із колишньої Російської імперії в 1920-х – 1960-х роках у Парижі, її життєпис зараз уявляється доволі скупо. До Франції Феодосій Спаський, як і тисячі інших російських емігрантів, із охопленої революцією країни, потрапив через Балкани, де проживав у 1920–1925 рр. у щойно створеному Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, яке згодом отримало назву Югославії. Був активним членом “Російського студентського християнського руху”. Ця громадська організація, заснована в 1923 р. завдяки об’єднанню різноманітних студентських гуртків, об’єднала християнську еміграційну молодь майже з усіх європейських країн, де перебували вигнанці з колишньої Російської імперії. На чолі молодіжного християнського руху став видатний філософ-богослов Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944).

Нове суспільне утворення декларувало свою аполітичність. До його лав могли вільно вступати молоді люди, що сповідували діаметрально протилежні політичні погляди: від консервативного монархізму до радикального соціалізму та комунізму. Головним принципом участі у “Російському студентському християнському русі” був захист традицій християнського благочестя і євангельської моралі.

У Белграді, де було зосереджено багато представників “білої” еміграції, існувала досить потужна молодіжна православна громада, до якої входили такі визначні діячі російської закордонної релігійно-просвітницької інтелігенції, видатні теологи, як Костянтин Едуардович Керн, відомий згодом як архімандрит Кіпріян (1899–1960), Микола Михайлович Зернов (1898–1980), Микола Миколайович Афанасьєв (1893–1966), Василь Васильович Зеньковський (Зеньківський) (1881–1962), Сергій Сергійович Безобразов, пізніше єпископ Касіян (1892–1965) й інші. Саме з цього гурту в сербській столиці виникло російське православне братство, назване на честь преподобного Сарфима Саровського. Активним учасником цього кола був і Феодосій Спаський.

Але життя в Белграді виявилось тяжким: безгрошів’я, злидні, відірваність від можливості вести продуктивну інтелектуальну й творчу роботу, – все це спонукало багатьох вигнанців шукати кращої долі в інших країнах. У середині 1920-х років найбільшим центром російської еміграції стала столиця Франції. Восени 1925 р. в Парижі був створений і розпочав свою діяльність Свято-Сергіївський богословський інститут, який діє й понині. Тоді ж у Парижі був започаткований часопис “Вестник русского студенческого христианского движения” (з 1974 р. – “Вестник русского христианского движения”), першим редактором якого став Микола Зернов.

Відкриття вказаного науково-просвітницького та культурно-релігійного закладу відбулося за активної участі “Російського студентського християнського руху”. Найвидатніші діячі його белградського осередку пов’язали своє життя з долею інституту. Наприклад, усі названі вище особи: К.Е. Керн (архім. Кіпріян), М.М. Зернов, М.М. Афанасьєв, В.В. Зеньковський, С.С. Безобразов (єп. Касіян) і Ф.Г. Спаський викладали в цьому закладі, займали різні адміністративні посади. Всі вони, за винятком М.М. Зернова, закінчили свій земний шлях у Парижі й були поховані на місцевому російському цвинтарі в Сент-Женев’єв-де-Буа [3].

Про життя Феодосія Спаського у Франції знаємо небагато. Переїхавши до Парижа, він став одним із перших слухачів Свято-Сергіївського богословського інституту, який закінчив у 1928 р. Згодом працював тут-таки бібліотекарем, згодом викладав сектознавство, історію розколу, латинську та грецьку мови, літургіку та Святе Письмо Нового заповіту. З 1943 р. був скарбником Інституту, що свідчить про високу довіру до нього. Крім того, Феодосій Георгійович служив псаломщиком у православної Свято-Введенській церкві в Парижі та керував чоловічим хором. Його культурно-релігійна та науково-просвітницька подвижницька робота тривала до його смерті 6 квітня 1979 р. [4].

Важливо зазначити, що діяльність Ф.Г. Спаського у Франції в колі російської еміграції відбулася в тісному оточенні його земляків з України. Наприклад, дещо старший його ровесник Микола Афанасьєв був корінним одеситом і потрапив за кордон після поразки антирадянських збройних сил на півдні України, а Василь Зеньковський походив із Проскурова (нині Хмельницький), довгий час жив у Києві, де в 1918 р. був міністром віросповідань в уряді гетьмана Павла Скоропадського. Поміж інших до Франції переїхали багато хто з відомих діячів Української революції: Симон Петлюра, Нестор Махно, Володимир Винниченко, Олександр Шульгин й інші. В родині вихідців з України народився майбутній прем'єр-міністр Франції (1992–1993) за президентства Франсуа Міттерана, активний учасник Руху Опору П'єр Береговуа – або Петро Адріанович Береговий (1925-1993). Цікаво, що крім Ф.Г. Спаського у Франції можна нарахувати кількох знаменитих його безпосередніх земляків із Ніжина. Так, родом з цього міста була дружина Пабло Пікасо, відома російська балерина Ольга Хохлова (1891–1955) та російський генерал Микола Скоблін (1894–1937 чи 1938). З Ніжином пов'язане й дитинство відомої російської поетеси Зінаїди Гіппіус (1869–1945), яка також знайшла свій останній спокій на російському цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа, поряд із могилою її чоловіка Дмитра Мережковського [5].

Аби краще зрозуміти обставини, що спонукали Феодосія Спаського залишити батьківщину в 1920 р., слід звернутися до попереднього періоду його життя, який майже повністю пов'язаний із Ніжином. На щастя, в Ніжинському архіві збереглася особиста справа студента місцевого Історико-філологічного інституту князя Безбородька Феодосія Георгійовича Спаського, яка дозволяє точніше встановити деякі віхи його дитинства та юності.

Майже в усіх доволі стислих життєписах Феодосія Георгійовича подається інформація, що він народився 23 травня 1897 р. в Ніжині. Це підтверджують архівні документи [6]. Враховуючи, що частина його біографії засвідчена датуванням за новим стилем, більш правильним буде зазначити так: Феодосій Георгійович Спаський народився 23 травня (4 червня) 1897 р. в родині “священника Свято-Миколаївської церкви м. Ніжина Георгія Івановича Спаського та законної дружини його Юлії Миколаївни” [7]. За 6 днів після народження хлопчик був охрещений. Як свідчить документ, хрещеними батьками стали “студент Нежинского историко-филологического института князя Безбородко Аркадий Иванович Спасский [дядько хлопчика – *авт.*] и дворянка-девица Екатерина Ивановна Карпенко. Таинство крещения совершал священник Дмитрий Стопановский с соборным причтом” [8].

Узагалі родина Спаських мала давнє священицьке коріння. Представники цього відомого роду служили Богові переважно на Чернігівщині. Батько Феодосія – Георгій Іванович відзначався розумом і високоморальною поведінкою, був людиною відпові-

дальною, працювитою, але при цьому доброю та привітною. Під час єврейських погромів, що мали місце в період революції, за спогадами очевидців, він особисто брав участь в порятунку євреїв від жорстоких розправ.

За мірками того часу батько зміг забезпечити сім'ї пристойний життєвий рівень. Згідно послужного списку, Георгій Іванович Спаський мав садибу з житловим будинком і двома флігелями в Ніжині. Хоча родина була немаленькою: в 1891 р. народилася донька Євгенія, а далі четверо синів: в 1894 р. – Георгій, в 1897 р. – Феодосій, в 1901 р. – Василь і, нарешті, в 1904 р. – Іван*.

Ф.Г. Спаський. Ніжин. Фото 1915 р.

Усі діти Георгія Івановича та Юлії Миколаївни Спаських отримали гарну освіту. В родині була велика бібліотека. Природно, багато книг було з церковної історії та богослужбової практики. Безумовно, батьківське виховання наклало великий відбиток на світогляд маленького Феодосія або Досі, як його називали близькі. В десятирічному віці хлопчик вступив до Ніжинської класичної гімназії, де навчався з серпня 1907 р. до квітня 1915 р. В атестаті зрілості Феодосія Спаського була відзначена його зразкова поведінка, хоча навчальні успіхи були дещо скромнішими. З 12 оцінок в атестаті “відмінними” були лише 5, решта – “добрі”, крім математики, знання з якої були “задовільними”. Зазначимо, що найкращі успіхи він мав з грецької мови, Закону Божого та історії [9], саме тих дисциплін, які в майбутньому визначать його фах як викладача Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі.

23 червня 1915 р. вісімнадцятирічний Феодосій Спаський подав заяву про вступ до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) на класичне відділення, на яке був зарахований у якості своєкоштного студента. Зауважимо, що кілька представників родини Спаських у той час уже навчалися саме в НІФІ. Так, у списках студентів натрапляємо – одночасно з Феодосієм – на імена його двоюрідних братів Григорія й Олексія Васильовича Спаських, цей-таки навчальний заклад раніше закінчив його дядько і хрещений батько Аркадій Іванович.

На жаль, закінчення гімназії та вступ до інституту припали на тяжкі роки I Світової війни. Подібно до інших ровесників, Ф.Г. Спаський був приписаний до військової дільниці. Хід війни заважав нормальному навчанню юнака в інституті. “Военное присутствие” обраховувало кожного потенційного новобранця, зважаючи на дефіцит підготовлених кадрів у військах. У 1916 р. Феодосій Спаський тимчасово перериває навчання й

* І.Г. Спаський став відомим істориком, видатним фахівцем в галузі нумізматики, довгий час працював головним хранителем відділу нумізматики в Ермітажі. Ніжинський краєзнавчий музей, над створенням предтечі якого – Ніжинським окружним музеєм – він працював наприкінці 1920-х років нині носить ім'я Івана Георгійовича Спаського. А 1 жовтня 2010 р. на будинку Спаських у Ніжині була урочисто відкрита меморіальна дошка. Ця подія була приурочена до проведення I Спаських міжнародних наукових читань, що відбулися в Ніжині за участі науковців з різних міст України і Росії, а також представників родини Спаських.

включається в допомогу армії. Юнак працює в харчово-перев'язачному загоні Південно-Західного фронту, що підпорядковується Всеросійському земському союзу допомоги воїнам, на посаді помічника завідувача транспорту [10]. Очевидно, саме тоді у хлопця зав'язалися знайомства в колі офіцерів, багато з яких, не сприйнявши більшовицької влади, вступають у боротьбу з нею та, зазнавши поразки, змушені будуть емігрувати.

Після початку революції в 1917 р. та припинення бойових дій на німецькому фронті Феодосій повертається до навчання. Проте, коштів для цього тепер катастрофічного не вистачає. Постійні зміни влади в Україні також не сприяють розвитку освітньої галузі, дестабілюючи суспільно-політичну й економічну ситуацію. Певний лад у системі вищої освіти відновлюється лише за гетьманату П.І. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). Велика заслуга у цих позитивних змінах, безсумнівно, видатного історика Миколи Прокоповича Василенка, який був міністром просвіти в гетьманському уряді. Є свідчення, що крім українських університетів у Києві, Кам'янці-Подільському та Катеринославі тоді мав відкритися також український університет у Ніжині на базі НІФІ, але цей намір не встигли здійснити через падіння гетьманського режиму.

Не маючи змоги сплачувати за навчання, студент III курсу Феодосій Спаський у вересні 1918 р. пише заяву на ім'я директора НІФІ з проханням перевести його на казенний кошт, якщо його навчальні успіхи відповідають умовам переведення. Принагідно зазначимо, що 1918 р. мав бути четвертим роком навчання Ф.Г. Спаського – рік він згаяв на допоміжній службі в армії. До заяви була доданий витяг із оцінками з 12 дисциплін. Результати навчання на перших двох курсах інституту були приблизно подібні до гімназійних. Так, із 12 оцінок половина “відмінні”, решта – “добрі”, крім римської історії (“задовільно”). Знов-таки відзначимо успіхи молодого чоловіка із Закону Божого та церковнослов'янської мови. Результати були цілком переконливими, щоб Спаського перевели до складу казенно-коштных студентів. На заяві стоїть резолюція олівцем “дать стипендию” [11]. Цікаво, що якраз у цей час до освітніх програм вищих навчальних закладів на території України вводяться курси української мови та літератури, а також історії України.

Щоправда, завершити навчання в Ніжинському інституті та отримати диплом про вищу освіту Феодосію Спаському так і не судилося. Після повалення режиму Скоропадського в Україні у грудні 1918 р. на короткий час прийшла до влади Директорія УНР. Проте, вже 23 січня 1919 р. стрімким ударом Ніжин захопили більшовицькі загоони Таращанського полку під командою Василя Боженка, які вели наступ на Київ [13].

Громадянська війна майже повністю паралізувала освітній процес в Україні. Навчання в НІФІ кількаразово призупинялося, будівля інституту часто використовувалася не за призначенням – то під військовий штаб, то під полковий шпиталь. Радянська влада, декларуючи відділення церкви від держави, майже одразу повела наступ на релігію, яка трактувалася нею як “опіум для народу”. Знуцання над служителями культу, вірою та релігійними традиціями стали звичайною практикою того часу.

Що робив Феодосій Спаський у той час достеменно сказати важко, але у квітні 1919 р. він ще навчався на III курсі інституту, про що свідчить довідка видана йому 23 квітня того року [13] – останній документ у особовій справі студента Феодосія Георгійовича Спаського. Відомо, що з серпня до листопада 1919 р. в Ніжині панували денікінці. Вони проводили енергійну, часто насильницьку, мобілізацію до лав Добровольчої армії. Поза сумнівом, був мобілізований до армії А.І. Денікіна й двадцятидворічний

Ф.Г. Спаський. Поразка білого руху в 1920 р. змусила молодого чоловіка назавжди залишити батьківщину та вирушити на чужину. На щастя, йому вдалося розкрити свій творчий талант бодай за кілька тисяч кілометрів від рідної домівки, у Парижі.

Ніжинський період у житті Ф.Г. Спаського є надзвичайно важливим у його біографії, оскільки саме цей час визначив формування його як особистості та виявив його здібності дослідника. Постать цього науковця та громадського діяча, який відіграв важливу роль у діяльності російсько-української громади у Франції ХХ ст., потребує уважного дослідження. На жаль, його життєпис зараз виглядає досить фрагментарно. Недостатньо вивчена і творча спадщина Ф.Г. Спаського. Дана біографічна розвідка покликана заповнити прогалину про перші роки життя відомого ніжинця: його дитинство та юність, а також краще зрозуміти мотиви, що зумовили еміграцію молодого людини з батьківщини.

Як зазначалося вище, ніжинська громада вшанувала свого земляка відкриттям меморіальної дошки на будинку, де він народився та виріс. Ім'я Феодосія Георгійовича Спаського на ній стоїть поруч з іменами інших достойних представників його видатної родини: батька Георгія Івановича, матері Юлії Миколаївни, сестри Євгенії та брата Івана.

Джерела та література

1. *Спасский Ф.Г.* Русское литургическое творчество. – Париж, 1951. – 318 с.
2. *Спасский Ф.Г.* Русское литургическое творчество. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2008. – 544 с.
3. <http://zarubezhje.narod.ru/org/stserge.htm>; <http://r-g-d.ru/S/sofronov.htm>
4. forum.vgd.ru/398/15665/10.htm?a
5. Луняк Є. “Ніжинці” у Франції // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 6). Вип. 9 (12). – К., 2010. – С.47–65.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф.1105, оп.1, спр.2019, арк.1–2, 5 зв.
7. Там само, арк.2.
8. Там само.
9. Там само, арк.9.
10. Там само, арк.16.
11. Там само, арк.20.
12. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 496.
13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 19.

Луняк Є. Феодосій Спаський: ніжинський період біографії

У статті розглянуто життя й діяльність відомого дослідника церкви Феодосія Спаського (1897–1979). Особлива увага звертається на доеміграційний (ніжинський) період його біографії.

Ключові слова: Ніжин, Феодосій Спаський, Україна, Франція, діаспора.

Луняк Е. Феодосий Спасский: нежинский период биографии

В статье рассмотрена жизнь и деятельность известного исследователя церкви Феодосия Спасского (1897–1979). Особенное внимание обращено на доэмигрантский (нежинский) период его биографии.

Ключевые слова: Нежин, Феодосий Спасский, Украина, Франция, диаспора.

Luniak Y. Theodosiy Spas'ky: Nizhyn's period of the biography

This thesis cover the life and activity of Theodosiy Spas'ky (1897–1979), famous church's researcher. There is traced Nizhyn's period (before the emigration) of his biography in this article.

Key words: Nizhyn, Theodosiy Spassky, Ukraine, France, diaspora.

Будинок родини Спаських у Ніжині на вул. Судейській, 3 (зараз – вул. Гребінки, 14). 1880-ті роки. Фото 2010 р. Зберігся в автентичному вигляді